

ΧΡΗΣΤΟΣ ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ

Σπύρος Ι. Ασδραχάς και συνεργάτες, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία ιε'-ιθ' αιώνας**

Από πολλές απόψεις, το βιβλίο του Σπύρου Ασδραχά και των συνεργατών του *Ελληνική Οικονομική Ιστορία ιε'-ιθ' αιώνας*, κινείται ενάντια στο ρεύμα των τάσεων που κυριαρχούν σήμερα στην ελληνική ιστοριογραφία. Η οικονομική ιστορία στην οποία κατατάσσεται, όπως δηλώνει και ο τίτλος, αποτελεί σήμερα στην Ελλάδα ένα ιστοριογραφικό είδος το οποίο, αν δεν βρίσκεται σε παρακμή, καλλιεργείται πάντως σε πολύ μικρότερη έκταση από ό,τι στην δεκαετία του 1970 και του 1980. Η σημαντικότερη όμως διαφοροποίηση του έργου του Σπύρου Ασδραχά και των συνεργατών του από τις κρατούσες τάσεις της εγχώριας ιστοριογραφίας είναι ότι δεν περιορίζεται στο μερικό ή στη συμπαράθεση των μερικών, αλλά προβαίνει σε μια συνολική θεώρηση των οικονομικών πραγμάτων κατά την περίοδο αναφοράς και τη συνοδεύει με μια συνολική ερμηνεία τους. Ορθότερα, η συνολική θεώρηση των οικονομικών πραγμάτων νομιμοποιείται στο βιβλίο από την πρόταση συνολικής τους ερμηνείας, η οποία δεν αναπτύσσεται πάντως με τη μορφή ενός ενιαίου οικονομικού προτύπου. Αντίθετα, το πολύμορφο της οικονομίας όσον αφορά τις τοπικές και κλαδικές εξειδικεύσεις, η αδυναμία τους να υπαχθούν σε εξομοιωτικές περιοδολογήσεις διατυπώνεται ως θέση που αναδεικνύεται από τον τρόπο διαπραγμάτευσης του πραγματολογικού υλικού. Η συνολική ερμηνεία θεμελιώνεται εκτός της σφαίρας του οικονομικού, στους πολιτικούς παράγοντες. Η επιστράτευση του πολιτικού παράγοντα για να ερμηνευθούν συμβάντα και δομές της οικονομίας γίνεται με τρόπο που έρχεται σε αντίθεση με κατεστημένες πρακτικές και ιδεολογικές προκειμένες της ελληνικής ιστοριογραφίας κατά τις τελευταίες δεκαετίες. Για το λόγο αυτό η συζήτηση των στοιχείων της επιχειρηματολογίας με την οποία ο Σπύρος Ασδραχάς υποστηρίζει αυτή την προσέγγιση θα υπήρχε κίνδυνος, αν προηγείτο, να έχει ως συνέπεια μια ακόμα αφηρημένη συζήτηση χωρίς αναφορά στην υποφέρουσα ανάλυση του πραγματολογικού υλικού. Αυτό θα παραγνώριζε τη λογική της αρχιτεκτονικής του βιβλίου και θα αποσιωπούσε την προσφορά του. Η κριτική της εισαγωγής θα επισκίαζε το περιεχόμενο και την προσφορά του κύριου σώματος. Για τον λόγο αυτό επέλεξα στην παρουσίαση που ακολουθεί να αναφερθώ πρώτα στη διάρθρωση του έργου και το περιεχόμενο των επί μέρους κεφαλαίων και σε ένα δεύτερο μόνο χρόνο να σχολιάσω τις γενικότερες παραδοχές και υποθέσεις.

* Σπ. Ι. Ασδραχάς με τη συνεργασία των Ν. Ε. Καραπιδάκη, Όλγας Κατσαρδής-Hering, Ευτυχίας Δ. Λιάτα, Άννας Ματθαίου, Michel Siviñon, Traian Stoianovich, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία ιε'-ιθ' αιώνας*, Τόμος πρώτος, Τόμος δεύτερος: *Τεκμήρια*, επιμ. Ευτυχίας Δ. Λιάτα, Αθήνα, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, 2003.

Ο Χρήστος Χατζηωσήφ διδάσκει ιστορία στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Η *Ελληνική Οικονομική Ιστορία* παρουσιάζεται σε δύο τόμους. Ο πρώτος περιέχει την ανάπτυξη των θεμάτων και ο δεύτερος το «εικονογραφικό» υλικό –κείμενα της εποχής, χάρτες, στατιστικούς πίνακες, χαρακτηριστικά, ελαιογραφίες, φωτογραφίες– κατανεμημένο σε ενότητες αντίστοιχες με τα κεφάλαια του πρώτου τόμου. Αμφιβάλλω, όμως, κατά πόσον η παράλληλη ανάγνωση των δύο τόμων είναι πρακτικά δυνατή λόγω του μεγέθους τους καθώς και της πυκνότητας του κειμένου του πρώτου τόμου που απαιτεί μεγάλη συγκέντρωση στην ανάγνωση. Τα μεγαλύτερα σε έκταση γραπτά τεκμήρια της περιόδου που καλύπτει η οικονομική ιστορία μπορούν να διαβασθούν και ανεξάρτητα από τη σχετική ιστορική σύνθεση στον πρώτο τόμο. Οι χάρτες όμως, τόσο οι παλαιοί βενετικοί, αλλά ιδιαίτερα οι σύγχρονοι, όπως ο υπ' αριθ. 1 για την κατανομή των διαφόρων θρησκευτικών κοινοτήτων στη Βαλκανική και ο υπ' αριθ. 51 για το οδικό δίκτυο στην Πίνδο θα ήταν ασφαλώς πιά χρήσιμοι σε μια διαφορετική σελιδοποίηση που θα επέτρεπε μέσα στον ίδιο τόμο τον άμεσο διάλογο κειμένων και εικόνων.

Η διάρθρωση των κεφαλαίων στον πρώτο τόμο επιτρέπει να διαπιστώσει κανένας με μια ματιά τα ιστοριογραφικά παραδείγματα που επηρέασαν το έργο. Πρόκειται για τη γαλλική σχολή οικονομικής ιστορίας, όπως αυτή αναπτύχθηκε στο πλαίσιο του ρεύματος των *Annales* κατά την περίοδο ανάμεσα στη δεύτερη έκδοση του *Μεσόγειος* του Φερνάν Μπρωντέλ το 1963 και την κυκλοφορία του *Υλικός πολιτισμός, οικονομία και καπιταλισμός* του ίδιου το 1979. Το πρώτο κεφάλαιο με τίτλο «Ο γεωγραφικός υπερκαθορισμός» γραμμένο από τον Michel Siviñon, συγγραφέα μιας ανθρωπογεωγραφικής μελέτης για τη Θεσσαλία,¹ διδακτορική διατριβή που κυοφορήθηκε πάνω από μια δεκαετία πριν εκδοθεί το 1975, ανήκει ειδολογικά στην πρώτη φάση αυτής της ένδοξης περιόδου της γαλλικής οικονομικής ιστορίας από την οποία έλκει και το μεγαλύτερο μέρος του βιβλίου. Το τελευταίο κεφάλαιο για την «Καθημερινή αγορά και τη βίωση του οικονομικού» γραμμένο κυρίως από την Άννα Ματθαίου ανήκει στην εποχή του *Υλικός Πολιτισμός* και σε ό,τι ακολούθησε την περίοδο της ακμής της γαλλικής οικονομικής ιστοριογραφίας. Δεν αρκεί όμως από μόνο του για να σύρει το κέντρο βάρους του όλου έργου προς μεταγενέστερους ιστοριογραφικούς τρόπους.

Το ανθρωπογεωγραφικό κεφάλαιο του Siviñon, παρόλη την παρουσία του όρου «υπερκαθορισμός» στον τίτλο του ανήκει στην προσέγγιση των «δυνατοτήτων» που εδώ και έναν αιώνα προσπάθησε να διαφοροποιήσει τη γαλλική ανθρωπογεωγραφική σχολή από τη γερμανική μήτρα της. Ο Siviñon καταλήγει ότι τα χαρακτηριστικά της φυσικής γεωγραφίας δεν έχουν αξία καθαυτά, αλλά μόνο σε μια ιστορική προοπτική. Αυτό ισχύει και για τον «ελληνικό» γεωγραφικό χώρο. Τα επόμενα κεφάλαια δείχνουν πώς ανάμεσα στον 15ο και τον 19ο αιώνα η κοινωνία ερμήνευσε

το φυσικό της περιβάλλον με την οργάνωση της παραγωγής της. Ο ίδιος ο Sivignoni προσφέρει στοιχεία και όψεις του διαλόγου ανθρωπίνων δραστηριοτήτων και φυσικού περιβάλλοντος που, ενώ ενδεχομένως είναι γνωστά σε όσους ασχολούνται κυρίως με την ιστορία της αγροτικής οικονομίας, δεν παύουν όμως να αποτελούν ευχάριστη έκπληξη, αφού το φυσικό περιβάλλον τόσο σπάνια λαμβάνεται υπόψη ακόμα και στη μελέτη θεμάτων στα οποία η συμβολή του στις εξελίξεις είναι καιρίας σημασίας.²

Από τη συμβολή του φυσικού περιβάλλοντος περνάμε με το δεύτερο κεφάλαιο των Σπύρου Ασδραχά και Νίκου Καραπιδάκη στην παρουσίαση της κατανομής των ανθρώπων μέσα στον χώρο. Μετά από έναν εισαγωγικό προβληματισμό πάνω στις συνέχειες και τις ασυνέχειες της κατάληψης του χώρου από τους ανθρώπους, εξετάζονται κατά σειρά η κατανομή του πληθυσμού στα διάφορα μεγέθη των οικισμών γενικώς και κατά περιοχές, οι χερσαίες επικοινωνίες, η δομή του πληθυσμού κατά φύλο, ηλικίες και μέγεθος οικογενείας καθώς και η δημογραφική εξέλιξη. Στο τρίτο κεφάλαιο η οικονομία υποδιαιρείται σε δύο μεγάλους τομείς, αυτόν των πόλεων και εκείνον της υπαίθρου, οι οποίοι εξετάζονται στο επίπεδο των βασικών δομών τους από το Σπύρο Ασδραχά για την οθωμανική επικράτεια και το Νίκο Καραπιδάκη για τη βενετική. Στο τελευταίο τμήμα του κεφαλαίου παρουσιάζονται οι παραγωγικές τεχνικές στην αγροτική οικονομία. Οι τεχνικές της βιοτεχνικής παραγωγής θίγονται σε άλλο κεφάλαιο και με πολύ μεγαλύτερη συντομία. Στο επόμενο κεφάλαιο, το τέταρτο, παρουσιάζονται από τον Σπύρο Ασδραχά και την Όλγα Κατσαρδή - Hering οι γενικοί χαρακτήρες των ανθρωπίνων μετακινήσεων που γνώρισε στους τέσσερις αυτούς αιώνες ο «ελληνικός» χώρος. Παρουσιάζονται κατά σειρά οι μαζικές εισροές αγροτικών πληθυσμών και η εκροή των ολιγόριθμων εμπόρων. Ανάμεσα σε αυτές τις δύο κατηγορίες παρεμβάλλεται η κίνηση των ναυτικών, αλλά και οι μετακινήσεις ειδικών κατηγοριών, όπως οι σπουδαστές, οι μοναχοί και οι προσκυνητές. Οι μετακινήσεις αυτές θεωρούνται ως η προϋπόθεση για τη διακίνηση των αγαθών, της οποίας η αναγγελία στον τίτλο του κεφαλαίου παραμένει μια υπόσχεση που εκπληρώνεται στο όγδοο κεφάλαιο των Traian Stoianovich και Όλγας Κατσαρδή - Hering, με τίτλο «Εσωτερικό και εξωτερικό εμπόριο». Ανάμεσα στο τέταρτο και το όγδοο κεφάλαιο στα οποία αναφέρθηκε προηγουμένως παρεμβάλλεται το τμήμα του πρώτου τόμου που θεωρώ ότι αποτελεί το σκληρό πυρήνα του όλου έργου.

Στο πέμπτο κεφάλαιο με τίτλο «Οι πολιτικοί όροι του οικονομικού», οι Σπύρος Ασδραχάς και Νίκος Καραπιδάκης αντιπαραβάλλουν την οικονομική λογική των οικονομικών συστημάτων που προέκυψαν αντίστοιχα από την οθωμανική και τη βενετική κατάκτηση. Στο οθωμανικό σύστημα περιγράφονται οι θεσμοί, όπως τα τιμάρια και τα βακούφια, μέσω των οποίων ο σουλτάνος ανακαταθέμει τα φορολογικά έσοδα στα μέλη του στρατιωτικού και διοικητικού μηχανισμού. Ως ιδιαίτερος τρόπος ιδιοποίησης φορολογικών εσόδων αναφέρεται η ενοικίαση των φόρων. Παράλληλα εξετάζονται οι περιπτώσεις όπου η κεντρική διοίκηση επιβάλλει στους υπηκόους την παροχή προς αυτήν υπηρεσιών και αγαθών σε αυθαίρετα προκαθορισμένες τιμές. Τέλος, αναλύονται οι φορολογικές αρμοδιότητες των κοινοτήτων και η σημασία τους για τη συνοχή της κοινωνίας των υπηκόων και τη διαμόρφωση των τοπικών ηγεσιών. Στον βενετοκρατούμενο χώρο υποστηρίζεται ότι η οργάνωση των κατακτήσεων προσαρμόζεται στις ανάγκες του εμπορίου της Βενετίας. Μέχρι τις αρχές του 16ου αιώνα προέχει

η κατοχή ασφαλών λιμανιών πάνω στις διαδρομές των βενετικών πλοίων προς την Κωνσταντινούπολη και την Εγγύς Ανατολή. Μετά την απώλεια σημαντικών βάσεων, όπως η Μεθώνη και η Κορώνη, και τον αποκλεισμό των Βενετών από σημαντικές υπερπόντιες αγορές η έμφαση τίθεται στην εκμετάλλευση του αγροτικού δυναμικού των υπόλοιπων βενετικών κτήσεων (Κρήτη, Επτάνησα). Η εκμετάλλευση εξασφαλίζεται τόσο μέσω της φορολογίας όσο και μέσω της έγγκειας προσόδου φέουδων που είχαν παραχωρηθεί σε Βενετούς αποίκους. Αναφέρεται επίσης το πλέγμα των συμμετοχικών θεσμών που λειτούργησαν στις βενετικές κτήσεις –συμβούλια ευγενών, φεουδαρχών, αστών κλπ.– που προσδένουν την ηγεσία των εκεί υπηκόων στα συμφέροντα της μητρόπολης. Τονίζεται εντούτοις ότι, όπως στην οθωμανική, έτσι και στη βενετική επικράτεια η συμμετοχή των κατακτημένων υπηκόων στην άσκηση της εξουσίας συναντά αξεπέραστα όρια.

Στο έκτο κεφάλαιο περί της «Αγροτικής οικονομίας», από την παρουσίαση της σύνθεσης των καλλιεργειών ο Σπύρος Ασδραχάς προχωρά, μέσω της κτηνοτροφίας, στην εξέταση του εκρηματισμένου τομέα της οικονομίας και από εκεί στις δυνατότητες εξαγωγής πλεονάσματος από τις καλλιεργητικές μονάδες και στη χρήση του, για να καταλήξει στην άνιση κατανομή της γης ανάμεσα στους κατακτητές και τους κατακτημένους. Στο έβδομο κεφάλαιο εξετάζει τη βιοτεχνία στην υπαίθρο και την πόλη. Η παρουσίαση της βιοτεχνίας της υπαίθρου στηρίζεται στην ανάλυση των συνθηκών παραγωγής στις βιομηχανικές καλλιέργειες –βαμβάκι, λινάρι, μετάξι– και στη μεταποίηση των προϊόντων τους. Σημαντικό μέρος από την πραγμάτευση της βιοτεχνίας των πόλεων αφιερώνεται στη μελέτη των συντεχνιακών θεσμών και τη σχέση των συντεχνιών με την αγορά.

Στο όγδοο κεφάλαιο με θέμα το εμπόριο ο Traian Stoianovich εξετάζει τη μετατροπή του οθωμανικού η ανατολικομεσογειακού χώρου σε προμηθευτή πρώτων υλών, τροφίμων και ημικατεργασμένων προϊόντων για τις οικονομίες του ευρωατλαντικού χώρου. Σε μια πρώτη φάση προσπαθεί να υπολογίσει τις διαστάσεις της οθωμανικής παραγωγικής βάσης με αναφορά στο ύψος της παραγωγής των κυριότερων εξαγωγικών προϊόντων της αυτοκρατορίας – μαλλί, βαμβάκι, μετάξι, λάδι, δημητριακά. Στη συνέχεια παρουσιάζει τους κυριότερους μεσάζοντες στις εμπορικές ανταλλαγές ανάμεσα στον οθωμανικό και τον ευρωατλαντικό χώρο – Αρμένιους, Ραγουζαίους, Έλληνες, Εβραίους. Οι πρακτικές των ελλήνων μεσαζόντων στους διάφορους τομείς των δραστηριοτήτων τους παρουσιάζονται ακολούθως διεξοδικότερα από την Όλγα Κατσαρδή - Hering. Στο ένατο κεφάλαιο ο Traian Stoianovich εξετάζει τους τύπους και τους μηχανισμούς της αγοράς – πανηγύρια, σκάλες, αυτόνομες πόλεις, διοικητικά και πολιτικά κέντρα. Το κεφάλαιο κλείνει με μια σύντομη αναφορά στους οικονομικούς κύκλους που γνώρισε η ευρωπαϊκή οικονομία και ο οθωμανικός χώρος από τα τέλη του 18ου αιώνα και μετά. Στο δέκατο κεφάλαιο με τίτλο «Η καθημερινή αγορά και η βίωση του οικονομικού» η Άννα Ματθαίου εστιάζει στις διατροφικές συνήθειες των υπηκόων του οθωμανού σουλτάνου στον ελλαδικό και νησιωτικό χώρο.

Στα «Επιλεγόμενα» ο Σπύρος Ασδραχάς παρουσιάζει σύνοψη της γενικής εικόνας της οικονομίας, επιμένοντας στην ποικιλία των τύπων οργάνωσης της παραγωγής και της εμπορευματοποίησης της. Ως ενοποιητικό στοιχείο δέχεται την απόσπαση του πλεονάσματος από το κράτος, θεωρεί όμως ότι αυτή δεν αρκεί για να προσδώσει συνοχή στο σύνολο των διαφορετικών οικονομιών.

Η λιτή περιγραφή των περιεχομένων της Ελληνικής Οικονομικής Ιστορίας αφήνει ελπίζω να διαφανεί η φιλοδοξία των πρωτεργατών της να καλύψουν όλες τις πλευρές της οικονομικής δραστηριότητας κατά την περίοδο που μελετούν από τις περιβαλλοντολογικές της προϋποθέσεις μέχρι την τελική κατανάλωση των εμπορευμάτων στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας. Δεν μπορεί όμως να προϊδεάσει για το εύρος των θεμάτων και την πληθύ των παραδειγμάτων. Το γεγονός ότι οι συνεργάτες του τόμου έχουν ήδη ασχοληθεί ερευνητικά με τα θέματα τα οποία πραγματεύονται δεν πρέπει να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι οι συμβολές τους αποτελούν απλή συμπύκνωση παλαιότερων δημοσιεύσεών τους και του σημερινού επιπέδου των γνώσεων στο εκάστοτε θέμα. Συχνά πρόκειται για νέες, πρωτότυπες συνθέσεις των ερευνητικών τους αποτελεσμάτων, οι οποίες εντάσσονται σε μια νέα, συνολική οπτική. Οπωσδήποτε, ορισμένα από τα θέματα που πραγματεύεται ο πρώτος τόμος δεν είχαν γίνει ως τώρα αντικείμενο συνθετικής παρουσίασης. Αυτό ισχύει ασφαλώς για όλες τις όψεις της οικονομικής ιστορίας των βενετοκρατούμενων περιοχών της Ελλάδας. Ο Νίκος Καραπιδάκης μας προσφέρει ένα γενικό πλαίσιο για να κατανοήσουμε στοιχεία και τάσεις που ως τώρα μας παρουσιάζονταν με τη μορφή μεμονωμένων τοπικών συμβάντων. Αλλά και από την οικονομία του οθωμανικού χώρου ο Σπύρος Ασδραχάς με την οργάνωση και τη λειτουργία των συστεχνιών, και ο Traian Stoianovich με την ενσωμάτωση της οθωμανικής οικονομίας στη διεθνή αγορά και τους διαφόρους τύπους αγορών στην αυτοκρατορία μας προσφέρουν πρωτότυπες συνθέσεις που απουσίαζαν από την ελληνική βιβλιογραφία.

Κάθε ιστορική μελέτη μπορεί να γίνει αντικείμενο αποσπασματικής, ωφελμιστικής ανάγνωσης. Η *Ελληνική Οικονομική Ιστορία* θα έλεγα ότι προσφέρεται για μια τέτοια ανάγνωση, παρά την περί του αντιθέτου προειδοποίηση του Σπύρου Ασδραχά στον πρόλογο του βιβλίου. Αυτό οφείλεται εν πολλοίς στο γεγονός ότι η οικονομική ιστορία των τεσσάρων αιώνων από την τουρκική κατάκτηση των Βαλκανίων ως την ανεξαρτησία της Ελλάδας δεν παρουσιάζεται με τη μορφή μιας συνεχούς αφήγησης με χρονολογική σειρά και σταθερή ανάπτυξη στο χώρο. Η ασυνέχεια της αφήγησης, η ασυμμετρία των τοπικών παραδειγμάτων, τα χρονολογικά πιασμάτια, κάποιες επαναλήψεις, στοιχεία που χαρακτηρίζουν τα περισσότερα κεφάλαια δεν παρεισέφρυσαν ως ακούσιες ατέλειες στη συγγραφή, αλλά αντικατοπτρίζουν κατά τον Σπύρο Ασδραχά τη φυσιογνωμία της οικονομίας της εποχής. Αυτή συγκροτείται από νησίδες με ατελείς συνδέσεις μεταξύ τους. Η διοχέτευση του πλεονάσματος προς την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας μέσω της φορολογίας δεν αρκούσε για να αποκαταστήσει τη συνέχεια του χώρου και ακόμα λιγότερο την οικονομική του συνοχή. Επιπλέον ο Σπύρος Ασδραχάς δέχεται ότι οι τοπικές και κλαδικές νησίδες υπόκεινταν σε διαφορετικές χρονικότητες.

Η θεώρηση αυτή δεν οδηγεί τους συγγραφείς στην αντίληψη των πολλών παράλληλων, αλληλοσυμπληρούμενων η αλληλοαναιρούμενων ιστοριών. Αντίθετα, η περίοδος εξακολουθεί να έχει μία ιστορία. Ως ενοποιητικό της στοιχείο δεν προβάλλεται ο χώρος ούτε ο κοινωνικός σχηματισμός ή ο τρόπος παραγωγής. Ο ρόλος αυτός ανατίθεται σε ένα συλλογικό υποκείμενο, ευρύ αλλά πάντως μερικό: στους κατακτημένους Έλληνες. Εδώ το ουσιαστικό είναι οι κατακτημένοι και οι Έλληνες ο επιθετικός προσδιορισμός. Η επιλογή του υποκειμένου δικαιολογείται με έναν αντιφατικό συλλογισμό. Από τη μια μεριά υποστηρίζεται ότι “η

χρησιμοποίηση της λέξης “έλληνας” και “ελληνικός” είναι εδω συμβατική”, από την άλλη οι εναλλακτικοί συμβατικοί προσδιορισμοί που προτείνονται “ρωμιό” η “γραικοί” σε συνδυασμό με την αναφορά στην ελληνοφωνία παραπέμπουν συνειρμικά τον αναγνώστη σε προβληματισμούς περί της ουσίας της ελληνικότητας και της συνέχειάς της στο χρόνο. Μπορεί εντούτοις να αποφύγει κάποιος τον εγκλωβισμό του σε ένα στείορο προβληματισμό για το εύστοχο ή μη της χρήσης του προσδιορισμού Έλληνες, όταν καταλάβει ότι στην πραγματικότητα ο προσδιορισμός του υποκειμένου κατακτημένοι δεν γίνεται μέσω της λέξης Έλληνες και ό,τι αυτή μπορεί να σημαίνει, αλλά μέσω του χώρου στον οποίο δραματίζεται η οικονομική ιστορία που μελετάται. Ο χώρος αυτός δεν ορίζεται προγραμματικά με θετικό τρόπο παρά ίσως μόνο για τον αγροτικό τομέα, αλλά αρνητικά και ασαφώς. “Υποκείμενο... είναι οι ελληνικοί πληθυσμοί της οθωμανικής Αυτοκρατορίας... όχι μάλιστα στο σύνολό τους, γιατί ορισμένα από τα πεδία όπου θα τους συναντούσαμε ξεφεύγουν από την παρατήρησή μας ή την απασχολούν μερικώς” (σελ. 21). Αυτό που δεν λέγεται εδώ και που το αποσαφηνίζει ο καθ’ ύλην αρμόδιος για το χώρο Michel Siviñon είναι ότι τα πεδία παρατήρησης που επιλέγονται αντιστοιχούν στην Ελλάδα στα σημερινά της όρια (σελ.50). Σε συνδυασμό με το προλογικό σημείωμα της προέδρου του Δ.Σ. του Πολιτιστικού Ιδρύματος της τράπεζας που χρηματοδότησε την έκδοση προκύπτει ότι η συμβατική χρήση του “Έλληνες” δεν αποτελεί θεωρητική επιλογή, αλλά ανταποκρίνεται στην επιθυμία των χρηματοδοτών που στόχευαν “στην οικονομική ιστορία της νεότερης Ελλάδας” ή διατυπωμένο πιά ανθρωπολογικά από την ίδια στην “ταυτότητα της οικονομίας του τόπου μας” (σελ. 7). Οι Έλληνες δηλαδή επινοούνται εκ των υστέρων από τη στιγμή που ο “τόπος μας” είναι η σημερινή Ελλάδα. Πρόκειται για την πάγια λύση που υιοθετούν οι συγγραφείς οικονομικών και άλλων ιστοριών των διαφόρων κρατών, οι οποίοι μελετούν το παρελθόν μέσα στο πλαίσιο των σημερινών συνόρων.

Η ουσιαστική και όχι συμβατική αυτή τη φορά επιλογή του Σπύρου Ασδραχά και των συνεργατών του είναι ότι μέσα στον ελλαδικό χώρο θεωρούν ως υποκείμενα της οικονομικής ιστορίας όχι το σύνολο της κοινωνίας, αλλά μόνο τους “κατακτημένους”. Υποστηρίζουν ότι το πολιτικό γεγονός της κατάκτησης έχει τέτοιας βαρύτητας συνέπειες στην κοινωνική και οικονομική κατάσταση των κατακτημένων, ώστε μπορούμε να διακρίνουμε την οικονομία τους από τη συνολική οικονομία της αυτοκρατορίας στην οποία εντάσσεται. Έχουμε δηλαδή έναν κοινό τρόπο παραγωγής, στο πλαίσιο όμως του οποίου μπορούμε να διακρίνουμε ένα ιδιαίτερο καθεστώς των κατακτημένων το οποίο προσδιορίζεται με πολιτικούς όρους. Η ενδεχόμενη κοινή θέση κατακτητών και κατακτημένων στον τρόπο παραγωγής δεν οδηγεί για πολιτικούς λόγους στην πλήρη κοινωνική τους ταύτιση (σελ.31). Αυτό θεωρείται ότι συμβαίνει τόσο στην οθωμανική Αυτοκρατορία όσο και στις βενετικές κτήσεις.

Θα πρέπει κανένας να παραδεχθεί ότι η θεώρηση αυτή αποδίδει με μεγαλύτερη ακρίβεια τις κοινωνικές ανισότητες στην οθωμανική Αυτοκρατορία από τη διάκριση ανάμεσα στην “πολιτική τάξη” ή κατά άλλους τους *askeri* από τη μια μεριά και τους *ragiades* ανεξαρτήτως θρησκευματος και κατά συνέπεια νομικής κατάστασης από την άλλη, με την οποία επιχειρούν την ανάλυσή τους οι ιστορικοί της οθωμανικής αυτοκρατορίας.³ Εντούτοις, η διάκριση μίας οικονομίας των κατακτημένων μέσα στον κοινό

τρόπο παραγωγής δεν είναι χωρίς προβλήματα. Ας αναφερθώ σε ορισμένα από αυτά:

Αν οι πολιτικές και κοινωνικές διακρίσεις οι οποίες οδηγούν στη διαφοροποίηση της οικονομικής κατάστασης κατακτητών και κατακτημένων επιβάλλονται από το κράτος, το περιεχόμενο αυτού του όρου θα ήταν ίσως σκόπιμο να αποσαφηνισθεί τόσο για την οθωμανική όσο και για τη βενετοκρατούμενη περιοχή. Ένα σχετικό ερώτημα που προκύπτει αυθόρμητα είναι κατά πόσο το γεγονός της κατάκτησης από δυο διαφορετικού τύπου κρατικά μορφώματα γεωγραφικά γειτνιαζουσών περιοχών του ίδιου αρχικά πολιτισμικού χώρου και η διατήρηση και στις δύο του μεγάλου βάρους του αγροτικού τομέα στην παραγωγή αρκεί για να νομιμοποιήσει τη συνεξέταση της οικονομίας τους καθ' όλη τη διάρκεια της μακράιωνης κατάκτησης. Και το ερώτημα θα μπορούσε να εξειδικευθεί σε μια σειρά από δευτερεύοντα ερωτήματα, όπως αν ο τρόπος της παραγωγής στις δύο περιοχές είναι ο ίδιος, αν ο τρόπος ενσωμάτωσης των οικονομιών τους στη διεθνή αγορά είναι ο ίδιος, αν είναι τυχαίο που δεν γίνεται αναφορά σε βιοτεχνική παραγωγή στις βενετοκρατούμενες περιοχές κ.ο.κ.

Τέλος ίσως θα έπρεπε να αναλογισθούμε ότι η κοινωνική ανισότητα που απορρέει από το διαφορετικό νομικό καθεστώς των υποκειμένων δεν χαρακτήριζε μόνο την Οθωμανική Αυτοκρατορία ή τη βενετοκρατούμενη Ανατολή, αλλά ήταν κοινό γνώρισμα των προκαπιταλιστικών κοινωνιών. Στη Γαλλία του Παλαιού Καθεστώτος η ανισότητα ερμηνεύθηκε ως απόρροια μιας παλαιότερης κατάκτησης. Για αυτές τις προκαπιταλιστικές κοινωνίες δεν είθισται να μελετάται χωριστά η οικονομία των κατακτημένων, αλλά η οικονομία μιας ενιαίας κοινωνίας συγκροτημένης σε νομοκατεστημένες και οικονομικά συγκροτημένες τάξεις. Οι συγγραφείς του *Ελληνική Οικονομική Ιστορία* επικαλούνται εκτός από την κατάκτηση, τη θρησκευτική ετερότητα ως ένα πρόσθετο στοιχείο που απέκλειε τις οριζόντιες ταξικές ταυτίσεις. Ίσως πράγματι στην περίπτωση που μελετάμε “οι οροφώσεις” στην κατακόρυφη κινητικότητα να ήταν ανυπέμβλητες. Ας αναλογισθούμε όμως ότι σε άλλες περιπτώσεις συνύπαρξης ετερογενών θρησκευτικά και εθνοτικά πληθυσμών, όπως ήταν η αυτοκρατορία των Αψβούργων, η εκ των υστέρων εθνικοποίηση της ιστορίας δεν φθάνει στο σημείο να διακρίνει την οικονομία της κατακτημένης ομάδας από τη συνολική οικονομία. Συνήθως περιορίζεται στην προβολή των συγχρόνων ορίων του έθνους-κράτους στο παρελθόν και μέσα σε αυτά εξετάζει το σύνολο της οικονομίας. Στην περίπτωση επιβίωσης εθνικών αλυτρωτισμών τα γεωγραφικά όρια διευρύνονται για να καλύψουν τις ιστορικές περιοχές του έθνους.

Η επιλογή λοιπόν της προσέγγισης των “κατακτημένων Ελλήνων” δεν ανταποκρίνεται στις ιδιαιτερότητες της κοινωνίας που μελετάται, αλλά συνιστά την ιδιαιτερότητα της ίδιας της προσέγγισης, της οποίας η αναλυτική υπεροχή δεν φαίνεται αναμφισβήτητη. Στο παρελθόν ο Σπύρος Ασδραχάς είχε επιλέξει μια ευρύτερη προσέγγιση με την έκδοση του τόμου *Οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών*.⁴ Η συλλογή εκείνων των άρθρων αποτελούσε εν πολλοίς παράθεση κειμένων χωρίς τον συνθετικό χαρακτήρα της παρούσας έκδοσης. Εντούτοις, και στην τελευταία έκδοση ο διευρυμένος ορίζοντας του Traian Stoianovich μας υποδεικνύει ένα χώρο αναφοράς και ένα συλλογικό υποκείμενο προσφερότερα για την κατανόηση της οικονομίας των κατακτημένων. Πρόκειται για τις ευρωπαϊκές επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ιδωμένες μέσα στην προοπτική της συνάρθρωσής της με την παγκόσμια οι-

κονομία. Πρόκειται για τους διαμεσολαβητές αυτής της συνάρθρωσης που δεν είναι μόνον οι Έλληνες, αλλά και οι Αρμένιοι, οι Ραγουζαίοι, οι Εβραίοι κ.α. Η συμβολή του Traian Stoianovich με την αναφορά στους οικονομικούς κύκλους και τις μακρόχρονες τάσεις μας υπενθυμίζει επίσης ότι η οθωμανική οικονομία δεν χαρακτηριζόταν από την ακινησία, αλλά μετείχε στις διακυμάνσεις του ρυθμού της παγκόσμιας καπιταλιστικής οικονομίας.

Ο Σπύρος Ασδραχάς συλλαμβάνει το αντικείμενό του με όρους πολιτικής οικονομίας. Επιλέγει όμως για πρακτικούς λόγους να το πραγματευθεί μέσα σε ένα στενότερο οικονομικό πλαίσιο. Από αυτή την αντίφαση απορέουν τα προβλήματα που προκαλούν τις ενστάσεις οι οποίες προβλήθηκαν προηγουμένως και οι οποίες με κανέναν τρόπο δεν αποσκοπούσαν στο να μειώσουν τη συμβολή αυτής της υψηλής ποιότητας σύνθεσης, πλαισιωμένης με ενήμερη βιβλιογραφία και εύστοχα επιλεγμένα τεκμήρια, ένα σύνολο που ενημερώνει και προβληματίζει.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Michel Sivignon, *La Thessalie, analyse géographique d' une province grecque*, I.E.R., Λυόν 1975
2. Στις εξαιρέσεις ανήκει το βιβλίο του Κώστα Κωστή, *Αγροτική οικονομία και γεωργική τράπεζα*, Μ.Ι.Ε.Τ.Ε, Αθήνα 1987
3. Βλέπε για παράδειγμα Halil Inalcik κ.α., *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ 1994
4. Σ.Ασδραχάς (επιμ.), *Οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας, ιεε- ιθε αιώνας*, Μέλισσα, Αθήνα 1979